

Чаргынова Г.О.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: charginova.gulza@mail.ru

ЖЕТИШАҺАР МЕМЛЕКЕТІ МЕН ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН

Мұрағат құжаттарының және жарияланған материалдар негізінде Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстарына қатысты мәселелерді тұтастай қарастыру зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Зерттеудің методологиясы қоғамдық құбылыстағы даму мен өзгерісті өзара байланыспен ықпалдастықта әрі оны барынша фактілерді толық жинастыра қарастыру мен талдауды талап ететін тарихилық, шынайылық және жанжақтылық принциптеріне негізделеді. Зерттеу барысында мәліметтерді жинастыру және оларды сұрыптау мен талдау әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижесінде XIX ғасырдың 70-жылдары Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасында тығыз байланыс орнағаны дәлелденді.

Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына арналған «Түркі халықтары тарихы пәні» бойынша оқу құралдарында нәтижелі түрде пайдалануға болады.

Зерттеу барысында мынандай тұжырымдар жасалды:

- Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Түркиядан біршама көмек алды;
- Жақыпбек өзін Әбділазиз сұлтанның вассалы екенін мойындап, одан киелі саналатын қымбат сыйлықтар алды әрі өзін Портаға (түрік үкіметіне) тәуелсіз билеуші ретінде мойындатуға қол жеткізді.

Түйін сөздер: Кашғария, Жетішаһар, Осман империясы, Елшілік.

Charginova G.O.

Abay National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: charginova.gulza@mail.ru

From the history of the state of vzaimootnoshenii Jettichar and the Ottoman Empire

The purpose of the study. Objective a comprehensive study, relying on archival and literary sources of the relationship between the state of Jettichar and the Ottoman empire.

Methodology and method of scientific research is based on the principles of historicism, objectivity and universality, which require specific study of the development and changes of social phenomena, their interrelations and interactions, as well as identify and analyze the most complete set of facts needed to solve a particular historical problem.

The study proved that in the 70-ies of the XIX century, close contacts have been established between the state of Jettichar and the Ottoman empire.

The results of the study can be effectively used in the preparation of textbooks for students and post-graduate students on courses of «History of Turkic peoples».

The findings of the study:

- Governor Jettichar Yakub-Bek was able to get significant help from Turkey;
- Jakub-Bek acknowledged himself a vassal of Sultan Abdulaziz, received from him the precious sacred gifts, confirming his status of nezavisimogo ruler under pokrovitel'stvom Ports.

Key words: Kashar, Jettichar, Ottoman empire, Embassy.

Чаргынова Г.О.

Национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: charginova.gulza@mail.ru

Из истории взаимоотношений государства Йеттишара и Османской империи

Цель исследования. Объективное всестороннее исследование с опорой на архивные и литературные источники взаимоотношений между государством Йеттишар и Османской империей.

Методология и метод научного исследования базируется на принципах историзма, объективности и всесторонности, которые требуют конкретного изучения развития и изменения общественных явлений, их взаимосвязей и взаимодействий, а также выявления и анализа максимально полного набора фактов, необходимых для решения конкретной исторической задачи.

В результате исследования доказано, что в 70-е годы XIX века установлены тесные контакты между государством Йеттишар и Османской империей.

Результаты исследования могут быть эффективно использованы при подготовке учебных пособий для студентов вузов и магистрантов по учебным курсам «История тюркских народов».

Выводы исследования:

- Правителю Йеттишар Якуб-беку удалось получить значимую помощь от Турции;
- Якуб-бек признал себя вассалом султана Абдулазиза, получил от него драгоценные сакральные дары, подтверждающие его статус независимого правителя под покровительством Порты.

Ключевые слова: Кашгария, Йеттишар, Османская империя, посольство.

Кіріспе

Шығыс Түркістан тарихының күрделі кезеңдерінің бірін XIX ғасырдың 60-70 жылдары құрайды. Бұл тарихи кезеңде Цин империясында орын алған көтерілістер нәтижесінде Шығыс Түркістан аумағындағы Қашғарда Жетішаһар мемлекеті, Үрімшіде Дүнген хандығы және Құлжада Іле сұлтандығы бой көтерді. Олардың ішінде негізі 1864 жылы қаланған Жетішаһар мемлекеті өміршеңдік танытып, сыртқы елдермен, соның ішінде Ресей империясымен, Ұлыбританиямен және Осман империясымен байланыс орнатып, өзін тәуелсіз ел екенін танытуға күш салды. Жетішаһар мемлекетінің сыртқы елдермен өзара байланыстары мәселесін зерттеу сол тұстағы алып империялардың Орталық Азия аумағына байланысты ұстанған саясатының астарларын тереңірек түсінуге өз септігін тигізеді. Осыған орай Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен әлеуметтік-саяси байланыстарының ерекшеліктеріне де назар аударған абзал.

Жетішаһар мемлекетінің құрылуы патшалық Ресейдің қол астына қараған қазақтар мен қырғыздар секілді өзге де түркі тілдес халықтарға өз әсерін тигізбей қоймады. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына наразылық танытқан Түркістан өлкесі халықтарының арасында Жетішаһар мемлекеті аумағына өтіп кеткендер де

бой көрсетті. Бұған мысал ретінде азаттық жолында күрескен қазақ халқының өкілі Сыздық Кенесарыұлы мен қырғыз халқының өкілі Осман Тайлақтың Жетішаһар мемлекетіне қызмет етуін көрсетуге болады. Бұл қайраткерлер де Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс орнатқанының куәсі болды әрі мұндай үдеріске қолдаушылық та танытты. Сондықтан да Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстарды зерттеу XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы түркі тілдес халықтар тарихының қыр-сырын тереңірек түсінуге игі ықпалын тигізеді деп санауға болады.

Мәселенің методологиясы

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстарды зерттеуді өркениеттілік ұстанымның басшылыққа алынғаны орынды. Тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық мәселелеріне байланысты еңбек жазған ғалым Л.Р. Хут қазіргі кезде өркениетті әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде пайымдаушылық белең алғанын, өркениет теориясының аясында тарихи жадты түлету, тарихи үдерісті гуманды тұрғыда әрі эволюциялық сабақтастықта қарастыру жүзеге асатындығын алға тартып, тарихи ой-пікір тарихында әлемдік-тарихи және мәдени-тарихи тұжырымдамалар

өміршеңдік танытып отырғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әлемдік-тарихи тұжырымдамада халықтар тарихын арогрестік дамудың бірегей үрдісі ретінде қарастырылады, ал мәдени-тарихи тұжырымдамада еуропалық емес халықтардың артта қалушылығы немесе тоқыраушылығы дегенді қолдамай, әр бір мәдени аймаққа өзіндік даму жолы тән екені негізделеді (Хут, 2003: 54).

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Жетішаһар мен Осман империясы арасындағы байланыста орын алған **оқиғалар мен тарихи құбылыстардың астарын** терең түсініп, дұрыс пайымдауда мәдени-тарихи тұжырымдамасының орны ерекше. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік-мәдени, психологиялық, этникалық факторлардың өзара ықпалдастығына, олардың қоғамдық дамудағы орнына және **Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстардың** өрбуіне **әсері деңгейіне назар аударылады**. Сонымен қатар бұл тұжырымдамада Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясындағы халықтың басым көпшілігін түркі тілдес мұсылман халықтар құрайтындығы да ескеріледі. Бірақ бұл әлемдік-тарихи тұжырымдамасының екі ел арасындағы байланыстарды ашып көрсетуде дәрменсіз дегенді білдірмейді. Әлемдік-тарихи тұжырымдамасының негізінде Жетішаһар мемлекеті мен **Осман империясы арасындағы байланыстар** желісін әлемдік тарихтың, Шығыс әлемі, Ислам әлемі тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға жол ашыла түсетіндігін де назарда ұстаған дұрыс. Сондай-ақ аталмыш тұжырымдама екі елдің өзара байланысының сипаты мен өрбу қарқынына әсер еткен сыртқы факторларды бағамдауға мүмкіндік береді. Осы себепті Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының өзара байланыстарын қарастыруда мәдени-тарихи және әлемдік-тарихи тұжырымдамалары ескеріледі.

Мәселенің зерттелу деңгейі мен деректік негізі

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясының **өзара байланыстары мәселесі** арнайы зерттеу объектісі ретіне осы уақытқа дейін қарастырылмаған. Дегенмен оның кейбір тұстары жайлы бірқатар еңбектерде пікір білдіріледі. Бұл жөнінде алғаш пікір білдірушілер қатарына А.Н. Куропаткинді жатқызуға болады. Ол армиясының полковник шеніндегі офицері ретінде патша өкіметінің арнайы тапсырмасы бойынша 1876 жылы Жетішаһар мемлекетінің билеушісімен арнайы келіссөз жүргізуге жібе-

рілген болатын. Ол осы елшілігі кезінде Жетішаһарда бірқатар түрік офицерлерін кездестіріп, олар жөнінде өз еңбегінде мәліметтер келтіреді. (Куропаткин, 1876: 197). **Бірақ ол Қашғария тарихына арналған еңбегінде** Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланысқа терең тоқталмайды, тек түрік офицерлерінің Жетішаһар әскерлеріне нұсқаушы ретінде қызмет етуіне патша өкіметі мүддесі тұрғысынан алаңдаушылық танытады.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Жетішаһар мемлекетіне барған ағылшын елшілігінің мәліметтері негізінде Жетішаһар билеушісі Жакыпбек (Якуб-бек) Бадаулет жайлы жазған Д.С. Боулгердің еңбегінде Осман империясының Қашғармен жасаған байланыс жасауға ниет танытқаны жайлы айтылады (Boulger, 1878: 65).

Шығыс Түркістанның XIX ғасырдың 60-70 жылдарындағы саяси өміріне арналған еңбектердің көпшілігінде Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс жасағаны жайлы айтыла қоймайды. Ондай еңбектерде бұл мәселе айтыла қалған жағдайдың өзінде қысқаша мәлімет берумен шектелінеді. Бұған Жетішаһар мемлекетіне арналған Д.А. Исиевтің еңбегін мысал ретінде келтіруге болады (Исиев, 1981: 42).

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстардың орнауы мәселесі түркиялық ғалым М. Сарайдың еңбегінде біршама талданып, екі елдің арасындағы байланысқа патшалық **Ресейдің Түркістан өлкесін жаулауы** елеулі әсерін тигізді деген мазмұндағы пікір білдірілген (Saray, 1994: 103). Ресейлік зерттеуші А.Д. Васильев өз еңбегінде Осман империясының **Жетішаһар мемлекетіне** байланысты ұстанымына арнайы тоқталып, екі елдің байланысының қарқын алуына патшалық Ресейдің Орталық Азия аумағындағы әскери қимылдарымен қатар этникалық факторлардың әсері болғанын атап көрсетеді (Васильев, 2014: 217).

Жетішаһар мемлекеті билеушісінің Осман империясымен байланыс орнатуында азаттыққа қол жеткізу жолындағы талпынысы, мемлекеттілігін мойындату бағытындағы әрекеті де елеулі рөл атқарды. Алайда бұл фактордың орны қытайлық авторлардың еңбектерінде қолдаушылыққа ие бола қоймайтындығы аңғарылады. Мәселен, қытайлық тарихшы-ғалым Фань Вэнь-лань бұл байланыстың нәтижесінде Жетішаһар билеушісі «түрік сұлтанының қызметшісіне айналды» деп бағалайды (Фань Вэнь-лань, 1955: 332). Мұндай бағам Шыңжаң тарихына арналған оқу

құралдарында да орын алған (Шыңжаңның жергілікті тарихы, 1999: 469).

Мәселенің ғылыми әдебиеттерде баяндалуына жасалған шолу Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланысты тың мәліметтер негізінде зерттеле түсу қажеттігін аңғартады. Мұндай деректік мәліметтердің дені Түркия Республикасының Ыстамбұл қаласындағы Бас мұрағатында жинақталған. Ол құжаттардың көпшілігі Түркиядағы Мемлекеттік мұрағаттар басқармасының Бас директоры Г. Саринейдің жетекшілік етуімен «Османлы – Түркістан байланыстарының құжаттары (XVI – XX ғасырлар)» деген атпен 2004 жылы жарық көрді. **Аталмыш жинақтың алғы сөзінде Г. Сариней** бұл кітапқа енген құжаттар Орталық Азия мен **Шығыс Түркістан халықтарының Осман империясымен байланыстарының** ерекшеліктерін дұрыс бағамдауға өзіндік игі ықпалын тигізетіндігін атап көрсеткен (Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri, 2004: 7).

2011 жылы Самарқан қаласында Орталық Азияны зерттеу жөніндегі халықаралық институт пен Түркияның мұрағатшылар қоғамы бірлесіп «Орталық Азия тарихы османдық құжаттарда» деген атпен үш томнан тұратын құжаттар жинағын бастырып шығарды. Басылымның алғы сөзінде бірінші томға Осман империясымен Түркістан халықтарының саяси және дипломатиялық байланыстарына қатысты құжаттар қамтылғаны, бұл құжаттардың көпшілігі Түркияның Бас мұрағатынан алынып, алғаш рет жарық көріп отырғандығы айтылған (**История Центральной Азии в османских документах**, 2011: 16).

Аталған құжаттар жинағындағы мәліметтер Жетішаһар мемлекеті мен осман империясы арасындағы байланыстардың беймәлім беттерін ашып көрсетуде ерекше маңызға ие екені даусыз. Зерттеу барысында Түркия мұрағаттарынан алынған бұл құжаттарды Қазақстан мен Өзбекстандағы мұрағаттық құжаттармен салыстыра талдау қажеттігі де ескерілді. Осыған орай Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы «Түркістан тарихына қатысты Г. Серебриников жинастырған материалдар» атты И-715-ші қордың және Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы «Жетісу облысы әскери губернаторының Құлжа ісі жөніндегі кеңсесі» деген 21-ші қордың, сондай-ақ «Колпаковский – Дала өлкесінің генерал-губернаторы» атты 825-қордың материалдары ғылыми айналымға тартылып, олардан Жетішаһар мемлекетінің Ос-

ман империясымен жасаған байланыстары жайлы мәліметтер алынды.

Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс жасауының алғышартты

Қоқан хандығының аумағында маңызды қызметтер атқарған Жақыпбек (Якуб-бек) Бадаулеттің Қашғарға келіп, 1865 жылы ондағы билікті өз қолына алғаннан кейінгі кезеңде Жетішаһар мемлекетінің тұрғындарының саны 12 миллионға жуықтаған еді (ӨР ОММ. И-715-қ., 1-т., 39(а)-іс, 97-п.). Сол тұста Жетішаһар мемлекетінің негізі саналған жеті қаладағы (Қашғар, Хотан, Яркенд, Ақсу, Үштүрпан, Янгишаһар, Куча) тұрғындардың санының өзі бір миллиондай болған (ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 36-іс, 3-п.). Жақыпбек Бадаулет 1870 жылы Дүнген хандығын аумағын жаулап алып, Үрімшіні өз мемлекетіне қосуына байланысты Жетішаһар мемлекетіндегі қала тұрғындарының саны арта түсті. Қала тұрғындарының негізгі бөлігін ұйғырлар құрады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қытайлық тарихшы Вей Юань Қашғария халқының басым көпшілігі мұсылмандар болғанымен олар өздерінің өмір салты жағынан отырықшы және көшпелі халық болып бөлінеді, отырықшыларды көшпелілер патшалық Ресейдің иеліктеріне дейін айналдыра қоршап жатты дейді (ҚР ОММ. 64-к., 1-т., 5007-іс, 163-п.). Осыншама көп халық қоныстанған Жетішаһар мемлекетін әлемдік алып державалар өз уысынан шығарып алмай, оны өз елдерінің тауарларын өткізетін рынок көзіне айналдыруға тырысты. Сонымен қатар Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Бадаулет те алып державалармен байланыс жасау арқылы оларға Жетішаһар мемлекетін тәуелсіз ел ретінде мойындатуға тырысты.

Қашғария өзінің географиялық орналасуы жағынан оңтүстік-батыс Азиядағы елдермен және Қоқан хандығымен сауда жүргізуге тиімділігімен ерекшеленетін. Мұндай жағдайды Жетішаһар мемлекетіне іргелес орналасқан Үндістандағы ағылшын билігі мен патшалық Ресейдің Түркістандағы отарлық билік орындары өз пайдаларына шешкісі келді. Бұл өз кезегінде Жетішаһарға ықпалын жүргізу бағытындағы Ұлыбритания мен Ресей империясы арасындағы текетіреске ұласты.

Қалыптасқан осындай жағдайда Ұлыбритания Жетішаһар мемлекетін мойындап, Жақыпбек Бадаулетті оның билеушісі ретінде таныды. Ал Ресей империясы болса, Цин өкіметі

Шығыс Түркістанда жуық арада өз билігін қайта орнатуы ықтимал деп санап, Жетішаһармен тек сауда байланыстарын ғана жүргізуді қолға алды.

Ағылшындар Жетішаһардағы патшалық Ресей ықпалын әлсірете түсуге Осман империясын тартуға әрекеттеніп, османдық түріктер мен Жетішаһардың жергілікті халықтары арасында этникалық, тілдік жақындық бар екенін және олардың бір дінде екендігін ескерусіз қалдырмады. Өз кезегінде Жақыпбек Бадаулет те Осман империясымен байланыс орнатып, оның қамқорлығына ие болуды жөн санайтын. Өйткені, ол Орта Азиядағы Бұқар әмірлігінің және Хиуа мен Қоқан хандықтарының Осман империясы сұлтанын барлық мұсылмандардың халифі ретінде мойындап, сұлтанның ықыласына бөленгендігінен жақсы хабардар еді. Жақыпбек Бадаулет бұрын өзі қызмет еткен Қоқан ханы Мәделінің және оның әкесі Омар ханның Осман империясы сұлтанына арнайы елшіліктер жіберіп, сұлтанды барлық мұсылмандардың билеушісі деп танитындығын білдіріп, олардың сұлтанның қолдауына ие болғандығының белгісі ретінде түрлі сый-құрметке ие болғанын ескерусіз қалдырмады (Бабаджанов, 2010: 167). Осылайша Жетішаһар мемлекетінің сыртқы байланыстарында Осман империясы ерекше маңызға ие болды. Жақыпбек Бадаулет Осман империясын ең беделді мұсылман мемлекеті ретінде санап, онымен барынша тығыз байланыс жасауға талпыныс танытты.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы өзара байланыстың орнауы

Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен алғаш байланыс орнатуы 1873 жылы жүзеге асты. Түркияның әйгілі қоғам қайраткері Юсуф Акчураның пікіріне қарағанда, Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланыс жасауына Англияның өкілі Д. Форсит елеулі ықпал жасаған (Ақсұға, 1978:62). Оның мұндай пікірін патшалық Ресейдің Стамбұлдағы елшісі И.П. Игнатьевтің 1874 жылы 14 ақпанда император атына жазған хатындағы мәліметтер де негіздей түседі. Оның айтуынша, ағылшындар Түркияның Жетішаһармен және Орта Азиядағы Қоқан, Хиуа хандықтарымен әрі Бұқар әмірлігімен байланысын нығайта түсуге әрекеттеніп, бұл бағытта жылына 100 мың фунт жұмсауды көздеген, сондай-ақ түрік сұлтаны тарапынан Жақыпбек Бадаулетке «Падишахтың сенімді әмірі» деген атақтың берілуіне Д. Фор-

ситтің қатысы болған (ҚРОММ. 825-к., 1-т., 36-іс, 1-п.).

Жақыпбек Бадаулет ағылшындардың араласуымен түрік сұлтаны Абдулазиз сұлтанға хат жолдап, оған арнайы өзінің сыйлықтарын жіберді. Оның бұл әрекетіне Абдулазиз сұлтан зор ризашылық білдірді (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 246). Түркиялық зерттеуші М. Сарай өз еңбегінде сол тұста Түркістанның басым бөлігінің патшалық Ресей тарапынан жауланып алынып, Қоқан, Хиуа хандықтарының және Бұқар әмірлігінің вассалды күйге түсуі Осман империясын Қашқарға байланысты белсенді саясат жүргізуге итермелей түскен еді деп көрсетеді (Saray, 1994: 103).

Түрік сұлтанын «күдіретті падишаһымыз», «шаһиншаһ» (патшалардың патшасы) деп мойындайтынын білдірген және өзін қамқорлыққа алуды сұраған (Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri, 2004: 82). 1872 жылы жазған хатынан соң Жақыпбек Бадаулет Ыстамбұлға өз елшісін жіберді.

Жақыпбек Бадаулеттің Осман империясына жіберген елшісінің есімі Сейіт Жақыпхан болатын. Ол бұрын Қоқан хандығында елші ретінде қызмет еткен еді. 1865 жылы маусымда Сейіт Жақыпхан Стамбұлға Қоқан хандығының елшісі ретінде жіберілді. Сол тұста Қоқан хандығы мен Бұқар әмірлігінің арақатынасының шиеленісуіне орай түрік сұлтаны оны қабылдаудан бас тартып, оған өзінің бұл екі елдің достық қарым-қатынаста болуын қалайтындығын білдірген-ді. Мұнан соң Сейіт Жақыпхан Қоқан хандығын патшалық Ресейдің жаулап алуын сылтауратып, еліне қайтудан бас тартып, Стамбұлда қалуды жөн санады. Осыған орай түрік үкіметі Сейіт Жақыпханды қамқорлыққа алу қажет деп есептеп, оған айына 4 мың куруш (түрік ақшасы) ақша бөліп тұрған (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 229). Кейіннен ол Қашқарға барып, Жақыпбек Бадаулетке қызметке кіріп, оның сыртқы байланысты жүргізетін ең сенімді өкіліне айналды (Saray, 1994: 103). Зерттеуші А.Д. Васильевтің келтірген мәліметтеріне қарағанда, Сейіт Жақыпхан Қашқарға 1869 жылы түрік үкіметі тарапынан аттандырылған және оған Жетішаһарды Осман империясымен байланыс жасауға ықпал ету жөнінде арнайы тапсырма берілген. Сейіт Жақыпхан өзіне жүктелген міндетті сәтті атқарып, Жақыпбекті Осман империясының сюзеренитетін қабылдауға көндірген (Васильев, 2014: 217).

Осман империясына Жетішаһар мемлекетінің елшісі ретінде келген Сейіт Жақыпханды Ыстамбұлда зор қошеметпен қарсы алды. 1873 жылы 26 мамырда Сейіт Жақыпханды Абдулазиз сұлтанның қабылдауында болды. Бұл елшілік Жетішаһар билеушісі мен оның қарамағындағы халықтың сұлтанға ізгі ниетте екенін білдірді (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 246).

Сейіт Жақыпхан Жетішаһар билеушісінің Осман сұлтаны алдында бас иетінін, өзінің әскери көмекке, әскери нұсқаушыларға әрі қару-жараққа мұқтаж екені жайлы жазған хатын да жеткізеді. Оның бұл тілегі Топхан Мушри Али Саид паша секілді бірқатар үкімет мүшелері тарапынан қабыл алынды (Saray, 1994: 109). 1873 жылы 17 маусым күні Жетішаһардан келген елшілікке Жақыпбекті Осман империясы атынан марапаттайтын медаль және безендірілген қылыш табысталды. Түрік үкіметі Жетішаһар мемлекетінің елшілігінің жол шығынына деп 100 мың куруш ақша бөлді. Сонымен бірге әскери училищенің түлегі Мехмед Юсуф бекке 15 мың куруш ақша бөліп, оған Жетішаһар әскерін жаттықтыруды тапсырды. Ол Жетішаһарға Сейіт Жақыпханның елшілігімен бірге аттанатын болды. Мехмед Юсуф бейден бөлек Әли Казим бей, черкес Юсуф бей, Ысмайыл Хакки бей, Заман бей есімді т.б. бірнеше офицерді Қашғарға жіберу жөнінде және Жетішаһарға қару-жарақпен көмек көрсетуге ұйғарым жасалды (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 254).

Ыстамбұлдан Қашғарға аттанған Сейіт Жақыпхан елшілігімен бірге Осман империясының Мұрат эфенди бастаған елшілік қоса жіберілді. Бұл елшілікке Жетішаһардың Осман империясының қамқорлығындағы ел ретінде мойындайтын Жақыпбек Бадаулетке жеткізу табысталды. Сонымен бірге бұл елшілік Жақыпбек Бадаулетке Осман империясының әмірі деген атақ берілгенін, ендігі жерде оның есіміне «Аталық-Ғазы» қосылып айтылатынын мәлім етуі тиіс болды.

Сейіт Жақыпхан бастаған Жетішаһар елшілігін және османдық елші Мұрат эфендині Қашғарға Үндістан арқылы жеткізуде түрік офицері Заманбек бей ерекше дараланды. Ыстамбұлдағы орыс елшілігі Сыртқы істер министрлігіне жазған қатынас хатында Заманбек бейді оқымыстылығымен ерекшеленген Ресей азаматы болғаны және оның кейіннен Кавказ өңірі арқылы Осман империясы аумағына өтіп

кеткені жайлы мәлімет келтіреді (ҚР ОММ. 825-к., 1-т., 36-іс, 2-п.).

Осман империясынан Қашғарға оралған Сейіт Жақыпхан өзімен бірге көптеген қару-жарақ әкелді және онымен бірге бірнеше түрік әскери нұсқаушылар мен қару жасаудың шеберлері ілесе келді. Сейіт Жақыпханның інісі әрі 1875 жылға дейін Жетішаһардың қару-жарақ қоймасының бастығы болған Камилханның көрсетуіне қарағанда, Сейіт Жақыпхан Ыстамбұлдан 2200 істігі бар пистонды мылтық, оқпанының иір ойық сызығы бар 8 зеңбірек және 2 тонна жарылғыш заряд алып келген. Осы 8 зеңбіректің алтауы түрік сұлтаны, екеуі Мысыр билеушісі атынан берілген. Бұл зеңбіректер өзінің тасмалдауға қолайлығымен (бір зеңбіректі бір жылқыға артып алып жүруге мүмкін болған) ерекшеленген (ҚР ОММ. 21-к., 1-т., 327-іс, 63-п.).

Камилхан Осман империясынан Жетішаһарға Мехмед Юсуф бей, черкес Юсуф бей, Ысмайыл Хакки бей, Заманбек эфенди, Таджи эфенди, Мамад эфенди, Таһир эфенди есімді 7 түрік әскери келді деп көрсетеді. Оның айтуынша, Мехмед Юсуф Токсун қаласында атты әскерді соғыс өнеріне, черкес Юсуф эфенди Токсундағы артиллеристерді, Таһир эфенди Қашғардағы артиллеристерді машықтандырумен айналысса, Мамад эфенди оқпанында иір ойық сызығы бар зеңбіректер құю ісін жолға қою бағытында әрекеттенген. Заманбек эфенди орыс тілін жетік меңгергендігімен ерекшеленген. Ол үнемі Жақыпбек Бадаулеттің қасында болған.

Заманбек Жақыпбек Бадаулеттің сыртқы байланыстарын жүргізуіне, қашқарлық елшілікті даярлау істеріне белсене араласуымен көзге түсті. Сонымен қатар ол Жақыпбек Бадаулеттің кеңесшісі қызметін де атқарып, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету істеріне қызу араласты. Венгр саяхатшысы Г. Берзенчей Қашғарда болған кезінде Заманбекті көрген. Ол Г. Берзенчейді орыс тыңшысы болуы мүмкін деп күдіктеніп, оны тергеуге алуға қатысқан (ҚР ОММ. 825-к., 1-т., 36-іс, 3-п.).

Ыстамбұлдан әкелінген пистонды мылтықтарды Жақыпбек Бадаулет жоғары бағалады. Осыған байланысты ол Қашғардағы қару-жарақ жасайтын шеберлерге осы мылтықтардың үлгісінде қару жасауды тапсырды. Сөйтіп, Қашғардағы ұсталар аптасына осындай бес қару жасап тұрды. Бұл қарулармен Жақыпбек Бадаулет Токсун қаласындағы білтелі мылтығы бар сарбаздарды қайта қаруландыра бастады.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстың қарқын алуы

Осман империясының елшілігінен кейін Жақыпбек Бадаулет өз мемлекетінің шет елдер тарапынан мойындала бастағандай әсер де болды. Осыған байланысты ол Абдулазиз сұлтан бейнеленген теңге соқтырып, оның біраз данасын Ыстамбұлға елшілік арқылы беріп жіберді. Сондай-ақ оның әмірімен мешіттерде оқылатын намаздарда Абдулазиз есімі аталатын болды. Жақыпбек Бадаулет өзін түрік сұлтанының боданымын, сыртқы байланыстарда тек соның нұсқауын басшылыққа аламын, Жетішаһардағы мұрагерлік мәселені де сол шешеді деп мәлімдеді (ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 40-іс, 2-п.). Осыған байланысты Шыңжаңның тарихына арналған оқулықта Осман империясымен Жетішаһар мемлекеті арасындағы байланыс жөнінде мынандай пікір білдірілген: «Жақыпбек Османның «жеті қаладағы» метрополиялық құқын мойындаумен бірге оңтүстік Шыңжаңда Османның мемлекет туын асып, сұлтанның бас суреті мен аты басылған ақша таратты» (Шыңжаңның жергілікті тарихы, 1999: 469).

Жақыпбек Бадаулеттің Осман империясымен байланыс орнатқаны жайлы жаңалықты сол тұста түрік мерзімді басылымдарында жариялауға баса мән берді. Түрік басылымдарында Жақыпбек Бадаулеттің әрекеттері және Қашғарда орын алып жатқан оқиғалар жайлы көптеген мақалалар жарық көріп, Ыстамбұлдағы түрік зиялы қауым өкілдері арасында Орталық Азиядағы жағдайға деген қызығушылық арта түсті (Ақсұға, 1978:62). Мұндай жағдайды патшалық Ресейдің Ыстамбұлдағы елшісі генерал-адъютант Игнатъев Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтың патша өкіметіне деген қарсылықтарына Ыстамбұлда үлкен саяси мән бере бастады деп жоғары билік орындарына дабыл қаға бастады. Осыған байланысты Нарын бекетіндегі орыс әскерінің басшысына бекет арқылы өткен көпестер мен басқа да адамдар арқылы османдық түріктердің Жетішаһар мемлекетіндегі әрекеттері туралы мәлімет жинастыру тапсырылды. Өз кезегінде Нарын бекетінің бастығы жинастырылған мәліметтер негізінде 1874 жылы 5 ақпан күні Жетісу облыстық әскери-губернаторы атына мынандай мазмұндағы мәлімдеме жіберді: «Қашғарлық дін басылар біздің бұратана тұрғындардың наразылықтарын туғызуда деген мазмұндағы Оттомон портосы тарапынан таратылған хабар негізсіз. Ол Түркияның өзінің Қашғарға

қамқорлық танытуын әрі осы мемлекет арқылы бізге әсер етуге деген ниетін бүркемелеуден туындаған.

Қашғардың діни жағынан емес, саяси тұрғыда Түркияның ресми қамқорлығында екені мәлім. Маған келіп түскен сенімді деректер бойынша, Қашғардың қазіргі билеушісі түрік сұлтанын өзінің қорғаушысы санап, оған мойынсұнғаны соншалықты, тіпті ол өлгеннен кейін де мұрагерді түрік сұлтаны белгілейді, сондай-ақ Жетішаһар мен біздің үкімет арасында орын алған кикілжіңдерге де соның қатысы бар. Бұл фактінің дұрыс екенін, меніңше, Орта Азиядағы елдерде кездеспейтін жайттан, яғни Қашғарда соғылған теңгеге Абдулазиз сұлтан есімінің жазылуынан да байқауға болады. Осы себепті қашғарлықтар түрік падишахын өз сұлтаны санайды, ал Жақыпбекті Түркия үкіметінің қазіргі кезде қойған уәкілі деп есептейді» (ӨР ОММ. И-715-қ., 1-т., 62-іс, 132-п.).

Мұсылмандардың қасиетті жері Меккенің Осман империясы аумағында болуы да Жақыпбек Бадаулеттің түрік сұлтанына құрметпен қарауына өз ықпалын тигізді. Ол Абдулазиз сұлтанның ұсынысымен Меккеге қажылыққа барушыларға арнап текке (тұрақ жай) салуға ұйғарым жасады. Жетішаһар мен Осман империясы арасында жақсы байланыстың орнауына байланысты 1874 жылы маусымда Жақыпбек Бадаулеттің анасы қажылыққа сапары кезеңінде Ыстамбұлға келді. Оған түрік үкіметі қамқорлық танытып, оның еліне жақсы жетуін қамтамасыз ету үшін деп арнайы қаржы бөлді (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 259).

Жақыпбек Бадаулеттің Либібі есімді қарындасы Ыстамбұлға қыдырып келгенде де оған түрік билігі тарапынан зор ілтипат білдірілді. Сол тұста Ыстамбұлдағы орыс елшілігіне Либібі түрік сұлтанының анасымен жолығыпты, оған сый-құрмет көрсетіпті деген ақпарат та түсіп, Жетішаһар мен Осман империясы арасындағы байланыстың артуынан секем алған елшілік қызметкерлері бұл ақпараттың шындығына көз жеткізу бағытында жұмыстар жүргізуді қолға ала бастаған еді. Жетішаһар билеушісінің қарындасы еліне қайтарда оның қасындағы серіктерімен қоса Хаджибей портына (Одессаға) дейін жеткізіп салуды түрік үкіметі өз мойнына алды (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 261).

1876 жылы маусым айында Осман империясында Абдулазиз сұлтанның қайтыс болуына байланысты жаңа таққа отырған Абдулхамид II

сұлтанмен де Жақыпбек Бадаулет жақсы қарым-қатынас орнатуға тырысты. Осыған орай ол Абдулхамид II сұлтанға хат жолдады. Ол бұл хатында Абдулхамид II сұлтанның билікке келуін зор қуанышпен қабылдағанын, оған өз халқымен бірге бас иетінін білдірді. Сонымен қатар Жақыпбек Бадаулет осы жылдың желтоқсан айында Ыстамбұлға өз елшілігін жіберіп, оған жаңа түрік сұлтанына Жетішаһар халқының ізгі ниетте екенін білдіруді тапсырды (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 273).

Осылайша Жетішаһар мен Осман империясы арасындағы байланыс нығая түскенімен араға көп уақыт өтпей бұл байланыстың дами түсуіне кедергі келтіретін факторлар да туындай бастаған еді.

Жетішаһар мемлекеті мен Осман империясы арасындағы байланыстың үзілуі

1876 жылдың соңына қарай Цин империясы Шығыс Түркістан аумағындағы өз билігін қалпына келтіру бағытындағы әрекеттерін қолға алды. Жақыпбек Бадаулет өз барлық әскери күшін Цин армиясына қарсы жұмылдырып жатқан шақта, 1877 жылдың 17 мамырында Курля қаласында қарсыластарының қастандық жасап, у беруі нәтижесінде көз жұмды. Оның орнына билікке Жақыпбек Бадаулеттің кіші ұлы – Беккули-бек келді (ҚР ОММ. 21-қ., 1-т., 327-іс, 226-п.).

Беккули-бек билікке келісімен Осман империясымен бұрынғы байланысты дамыта түсуді көздеп, Ыстамбұлға хат жолдап, өзінің Абдулхамид II сұлтанға ізгі ниетте екен, оған бас иетінін білдірді (История Центральной Азии в османских документах, 2011: 276). Беккуди-бектің бұл хатына Осман империясы тарапынан 1877 жылы орыс-түрік соғысы басталуына байланысты жауап беруге мүмкін болмай қалды. Оның үстіне Беккули-бек билікке келген соң Жетішаһар мемлекетінде бейберекеттік орын алып, мемлекет аумағындағы иеліктер арасында өзара қырқыс орын алып, Осман империясымен байланысты дамытуға деген ниет бәсеңдей бастады.

Жетішаһар мемлекетіндегі бейберекеттікті Цин империясының армиясының қолбасшысы Цзо Цзун-тан шебер пайдалана біліп, 1877 жылдың соңына қарай Жетішаһар аумағын толықтай бағындыруға қол жеткізіп, жергілікті

халық арасында аяусыз жазалау шараларын жүзеге асыра бастады (Фань Вэнь-лань, 1955: 252). Осындай сәтте Жетішаһардың билеушісі Беккули-бек өз жақтастарымен бірге бас сауғалап Ресей империясы аумағына өтіп кетуге мәжбүр болды.

Цин империясы Жетішаһар мемлекеті аумағында өз билігін қалпына келтіргеніне қарамастан Жетішаһардың бұрынғы елшісі Сейіт Жақыпхан 1878 жылы Ыстамбұлға барып, түрік үкіметіне Жетішаһар мемлекеті халқын қамқорлыққа алып, оларға көмек көрсетулерін сұраған хат тапсырды (Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri, 2004: 94). Бірақ мұның бұл өтінішін қанағаттандыруға орыс-түрік соғысынан жеңіліс тапқан Осман империясы дәрменсіз еді. Сөйтіп, Жетішаһар мен Осман империясы арасындағы байланыс біржола тоқтады.

Қорытынды

Жалпы қорыта айтқанда, Жетішаһар мемлекеті сыртқы байланысында Осман империясымен қарым-қатынас жасауға ерекше мән берді. Бұл қарым-қатынаста Жетішаһар мемлекеті Осман империясы халқының басым көпшілігі бір дінде, тілдес екеніне айрықша көңіл бөлді. Оның үстіне Осман империясы патшалық Ресейдің Орталық Азияда жаулаушылық әрекеттеріне тосқауыл қою мақсатында Жетішаһар мемлекетімен байланыс жасауға мүдделілік танытты.

Жетішаһар мемлекеті Осман империясымен байланыс жасауы арқылы:

- Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Түркиядан да біршама көмек алды;
- Жақыпбек өзін Әбділазиз сұлтанның вассалы екенін мойындап, одан киелі саналатын қымбат сыйлықтар алды әрі өзін Портаға (түрік үкіметіне) тәуелсіз билеуші ретінде мойындатуға қол жеткізді.

Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен байланысын дамытуға Жақыпбек Бадаулеттің қазасынан кейін ел ішінде орын алған бейберекеттік және осындай қалыптасқан жағдайда Цин империясының Шығыс Түркістанда өз билігін қалпына келтіру жолындағы іс-шараны жүзеге асыруы кедергі келтірді. Оның үстіне Осман империясы да орыс-түрік соғысы басталуынан кейін Жетішаһар мемлекетіне көңіл бөлуге мұршасы келмей қалды.

Әдебиеттер

- Akçura Y. (1978). Türkçülük. Türkçülüğün tarihi gelişimi. İstanbul: Özdemir basımevi.
- Бабаджанов Б.М. (2010). Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент: TIAS.
- Boulger D.C. (1878). The life of Yakoob-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashar. London.
- Васильев А.Д. (2014). Знамя и меч от падишаха. Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX века). Москва: «Пробел – 2000».
- Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). (2004). Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Исиев Д.А. (1981). Уйгурское государство Йеттишар (1864-1877). Москва: «Наука».
- История Центральной Азии в османских документах. Политические и дипломатические отношения. (2011). Самарканд: МИЦА-ТОА.
- Куропаткин А.Н. (1879). Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. Санкт-Петербург: Типография С. Балашева.
- ҚР ОММ. 21-қ., 1-т., 327-іс.
- ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5007-іс.
- ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 36-іс.
- ҚР ОММ. 825-қ., 1-т., 40-іс.
- ӨР ОММ. И-715-қ., 1-т., 39 (а)-іс.
- ӨР ОММ. И-715-қ., 1-т., 62-іс.
- Saray M. (1994). Rus işgali devrinde Osmanli Devleti ile Türkistan haliklari arasindaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). Ankara: Türk tarih kurumu basımevi.
- Фань Вэнь-лань. (1955). Новая история Китая. 1840-1901. Москва: «Иностранная литература».
- Хут Л.Р. (2003). Новистика: вопросы теории. Москва: Издательство Московского педагогического университета.
- Шыңжаңның жергілікті тарихы. (1999). Үрімші: Шыңжаң Шинхуа баспасы.

References

- Akçura Y. (1978). Türkçülük. Türkçülüğün tarihi gelişimi [Turkism. Historical development of Turkism]. İstanbul: Özdemir basımevi, 1978.
- Babadjanov B.M. (2010). Kokandskoe khanstvo: vlast, politika, religia [Kokand khanate: power, politics, religion]. Tokio-Tachkent: TIAS.
- Boulger D.C. (1878). The life of Yakoob-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashar. London.
- Vasilev A.D. (2014). Znamia i mech ot padichaha. Politicheskie I kulturnie kontakti hanstv Tcentralyoi Azii I Osmanskoi imperii (seredina XVI – nachalo XX veka) [...]. Moskva: «Probel – 2000».
- Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar).(2004) [Belgelaya Ottoman-6 Turkestan relations (XVI-XX Centuries).]. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Isiev D.A. (1981). Uigurskoe gosudarstvo Ietticyar (1864-1877) [The Uighur state of Gettyshar (1864-1877)]. Moskva: «Nauka».
- Istoria Tcentralnoi Azii v osmanskikh dokumentakh. Politiceskie I diplomatcheskie otnochenia.(2011) [History of Central Asia in Ottoman documents. Political and diplomatic relations]. Samarkand: MITCA-TOA.
- Kuropatkin A.N. (1879). Kachgaria. Istoriko-geograficheskii ocherk strani, ee voennie siki, promicylennost I torgovlia [Kashgaria. Historical and geographical outline of the country, its military forces, industry and trade]. Sankt-Peterburg: Tipografia S. Balacheva.
- KhR OOM. 21-kh., 1-t., 327-is.(Central Stat Archive of the Republic of Kazakhstan)
- KhR OOM. 64-kh., 1-t., 5007-is. (Central Stat Archive of the Republic of Kazakhstan)
- KhR OOM. 825-kh., 1-t., 36-is.(Central Stat Archive of the Republic of Kazakhstan)
- KhR OOM 825-kh., 1-t., 40-is.(Central Stat Archive of the Republic of Kazakhstan)
- OR OOM. И-715-kh., 1-t., 39 (а)-is. (Central Stat Archive of the Republic of Uzbekistan)
- OR OOM И-715-kh., 1-t., 62-is.(Central Stat Archive of the Republic of Uzbekistan)
- Saray M. (1994). Rus işgali devrinde Osmanli Devleti ile Türkistan haliklari arasindaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1994.
- Fan Ven-lan. (1955). Novaia istoria Kitaia [The new history of China]. 1840-1901. Moskva: «Inostrannaia literatura».
- Khut L.R. (2003). Novistika: voprosi teorii [Novelty: theory questions.]. Moskva: IzdatelstvoMoskovskogo pedagogicheskogo universiteta.
- Chinjannin jergilikli tarihi. (1999) [Local history of Chinzhan]. Urimchi: Chinjan Chinkhua baspasi.